

POSSEIBLE: FELSEFE DERGİSİ

Cilt 13/ Sayı 1 / Temmuz 2024

ISSN: 2147-1622

Postmodern Durum(lar), Postmodern Dil Oyunları ve Mimarlık Üzerine Bir Değerlendirme

Hande Tombaz

Bağımsız Araştırmacı
handetombaz@gmail.com
ORCID: 0009-0003-5049-1901

Öz

Postmodernizm'den söz edildiğinde, temel referanslardan biri Fransız düşünür Jean-François Lyotard'ın 1979 tarihli *Postmodern Durum* adlı çalışması olmasına rağmen, söz konusu çalışmada genel çerçevesi çizilen postmodern kavram ile bu kavramın farklı entelektüel alanlardaki yansımaları bütünüyle örtüşmez. Bu sapmanın arka planında, Lyotard'ın *postmodern durum* olarak tanımladığı kavramsal çerçeveyi çizerken, bir yöntem olarak ele aldığı Wittgenstein'in dil oyunları kuramı odağa alınacak ve Lyotard'ın Wittgenstein'i yanlış yorumladığı iddiası üzerinden *postmodern durum* tartışmaya açılacaktır. Raporda öne çıkan sosyal bağ, meşruiyet, konsensus gibi temel kavramların Habermas, Lyotard ve Wittgenstein çapraz okumalarıyla karşılaştırmalı yeniden değerlendirilmesi, postmodernizm başlığı altındaki *postmodern durum*ların çoğulluğunu ortaya koyabilir; ancak bu temel referansa ait yöntemin bir yanlış okuma olarak atfedilmesi çalışmanın meşruiyeti açısından nasıl yorumlanmalıdır sorusunun cevabı, okuyacağınız metnin öne çıkan sonuç yargılarından biri olacaktır. Sonsöz ise, bu geniş düşünsel perspektif içinde, *postmodern durum* ve mimarlık ilişkisi üzerine bir değerlendirmeye ayrılmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Postmodern Durum*, Dil Oyunları, Habermas, Lyotard, Wittgenstein

Posseible: Felsefe Dergisi, 2024, 13(1), 57-76.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12800336>

Kategori: Araştırma Makalesi / Gönderildiği Tarih: 19.03.2024

Kabul Edildiği Tarih: 14.06.2024 / Yayınlandığı Tarih: 30.07.2024

POSSEIBLE: JOURNAL OF PHILOSOPHY

Volume 13 / Issue 1 / July 2024

ISSN: 2147-1622

Postmodern Condition(s), Postmodern Language Games and An Assesment on Architecture

Hande Tombaz

Independent Scholar
handetombaz@gmail.com
ORCID: 0009-0003-5049-1901

Abstract

When discussing Postmodernism, despite one of the foundational references being the 1979 work *The Postmodern Condition* by the French philosopher Jean-François Lyotard, the concept of postmodern delineated in this study does not entirely correspond with its diverse intellectual reflections across different domains. In the context of this deviation, while elaborating on the conceptual framework defined by Lyotard as the postmodern condition, Wittgenstein's theory of language games will be emphasized, initiating a discussion on the postmodern condition based on the claim that Lyotard misinterpreted Wittgenstein. A comparative reassessment of key concepts such as social bond, legitimacy, and *consensus*, highlighted in the report through cross-readings of Habermas, Lyotard, and Wittgenstein, could reveal the plurality of postmodern conditions under the heading of postmodernism. However, evaluating the impact of this misinterpretation on the legitimacy of this seminal work will be one of the prominent concluding judgments in the article you are about to read. The epilogue, within this broad intellectual perspective, is dedicated to assessing the relationship between the postmodern condition and architecture.

Keywords: *The Postmodern Condition*, Language Games, Habermas, Lyotard, Wittgenstein.

Posseible: Journal of Philosophy, 2024, 13(1), 57-76.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12800336>

Category: Research Article / Date Submitted: 19.03.2024

Date Accepted: 14.06.2024 / Date Published: 30.07.2024

Postmodern Durum(lar), Postmodern Dil Oyunları ve Mimarlık Üzerine Bir Değerlendirme¹

Hande Tombaz

1. Giriş

“Bilimin yeni teknolojilerin yanı sıra egemen güçlere teslim olmuş görüldüğü bir zamanda” (Lyotard 1984, 8) bilginin niteliği bakımından bir değerlendirme sunmayı amaçlayan *Postmodern Durum*, Jean-François Lyotard’ın farklı bağlamlarda sıklıkla referans verilen bir çalışmasıdır. Burada sözü edilen durum, en temelde gelişmiş toplumlardaki bilginin durumu olarak karşılık bulduğundan; pek çok farklı disiplinin aynı söylem içinde kendine yer bulması şaşırtıcı değildir. Ancak dikkat çekici olan, postmodern düşüncenin, çoğu zaman aynı kavramlarla ifade edilse bile, söylem ve pratik alandaki karşılıklarının değişkenliğidir. Her ne kadar ele aldığımız düşünsel paradigma böylesi bir çoğulculuğun alanı ise de bu farklı değerlendirmelerin felsefi temellerinin tartışılması, yalnızca kavramın sınırlarını tanımlamak açısından değil; referansların doğru kullanımı açısından da önem taşır. Bu bağlamda, öncelikle metnin çıkış noktası olan Lyotard’ın *Postmodern Durum* adlı çalışmasının temel argümanı ana hatlarıyla tanımlanacak, ardından yazarın bu argümanı desteklemek için yararlandığı Wittgenstein’in dil oyunları kuramı incelenecektir. Lyotard’ın Wittgenstein’i yanlış yorumladığı yönündeki iddialar da incelemeye dahil edilirken; bir sonraki başlık altında, yazarın kendi düşüncesine karşıt konumlandığı Habermas’ın, raporda sıklıkla sözü edilen temel kavramlar eksenindeki bakış açısı, yine Wittgenstein felsefesi üzerinden değerlendirilecektir. Bu karşılaştırmaların postmodernizm başlığı altındaki farklı entelektüel tutumların meşruluğunu da tartışmaya açması beklenmektedir.

---

1 Bu metin Prof. Dr. Ufuk Doğrusöz tarafından 2022 yılında yürütülen; Jean-François Lyotard’ın 1979 tarihli *Postmodern Durum: Bilgi Üzerine Bir Rapor* başlıklı çalışmasını araştırmanın merkezine alarak, postmodernizm söylemine eleştirel bir değerlendirme getiren mimarlık seminerleri kapsamında üretilmiştir.

2. Postmodern Durum'u Tanımlamak

Kanada Quebec Hükümeti Üniversiteler Konseyi'nin talebi üzerine hazırlanan 1979 tarihli *Postmodern Durum: Bilgi Üzerine Bir Rapor* adlı çalışma, bilgisayar teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte post-endüstriyel toplumlarda bilgi üretiminin ve bilim yapmanın değişen koşulları üzerine yazılmış bir metindir. Çalışmanın alt başlığı da esasen çıkış noktasını oldukça iyi tanımlamaktadır, çünkü buradaki temel mesele, bilginin ne olduğu ve nasıl konumlandırılması gerektiği üzerine yeni bir perspektif sunmaktır. Bu değerlendirmenin arka planında ifade bulan *postmodern durum* tanımlaması ise, içinde bulunulan bilişsel kapitalist çağın koşulları üzerine bir söylem ortaya koyar.

Bilişsel kapitalizm; sanayi toplumundan bilgi temelli bir topluma ve ekonomiye geçiş sürecinde, bilginin üretimin kilit gücü, dolayısıyla rekabetin ana hedefi haline gelmesi ve bu bağlamda bilginin metalaşması olgusuna karşılık gelir (Mota 2020, 263). Burada postmodernite toplumsal bir durum olarak ele alınır ve dolayısıyla felsefenin ötesine geçen bir tartışma söz konusudur. Lyotard'ın (1994, 188) kendi ifadesiyle, postmodernite kavramı, modernite kavramında olduğu gibi, bir dönemi değil bir ruh halini (a state of mind) tanımlar. Aynı bağlamda, kavramın “moderniteden bir kopuşu değil, modernitenin kendi içinde bir kırılmayı” tarif ettiği hatırlatılmalıdır (Mota 2020, 261). Gelenek ve mit yerine rasyonalite ve bilime vurgu yapan bir modernite anlayışı içinde; kökeni on dokuzuncu yüzyılın büyük anlatılarında içkin olan meşruiyetsizleştirme ve nihilizm düşüncesine dayanan, kapitalist yenilenme ve teknolojinin yükselişiyle etkisi artan, bilginin statüsüne ilişkin bir kırılmadan söz ediyoruz (Lyotard 1984, 38). Verileri anlama ve işleme kapasitesinin artması, sistem performanslarının büyümesi (karmaşıklık, çoğalma, genişleme), verimlilik değerinin baskınlığı, rekabetin kaçınılmazlığı ve meşruiyetin göz ardı edilmesi biçiminde sıraladığı karakteristik nitelikleri bağlamında, Lyotard (1994, 189), “postmoderniteyi, insanlık tarihinde yeni bir dönem olarak değil ya şüpheciliğin artması ya da en azından Büyük Anlatılar ve amaçlarına ilişkin daha büyük bir çekince olarak” tanımlar. Eleştirel pozisyonu, post-endüstriyel kapitalist toplumun performansı optimize etmeyi önceleyen, “performatiflik yoluyla meşrulaştırma” (Mota 2020, 262) olarak da dile getirilen tutumuna yöneliktir ve *Postmodern Durum* kapsamında ortaya koyduğu paradigma, bu bağlamda yeni bir meşruiyet alanının ifadesidir.

Bilimsel bilginin meşruluğu sorununa, bilginin doğasına yönelik bir betimleme ile başlayan Lyotard (1984, 7), “Bilimsel bilgi, bilginin bütünlüğünü temsil etmez. Başka tür bir bilgiye ilave olarak, onunla rekabet ya da çatışma içerisinde bir bilgi biçimi olarak var olmuştur. Bu başka tür bilgi anlatıdır” temel önermesiyle yola çıkar. Dikkat çekmek istediğim nokta, anlatının bilimsel bilgiye alternatif başka bir bilgi türü olarak sunulması yerine, bu iki tür bilgi arasında bir paralellik kurma çabasıdır. Her iki bilgi türünün de kendine ait kuralları olan birer önermeler kümesi olduğunu söyleyen Lyotard (1984, 26), ne bilimsel bilgi temelinde anlatısal bilginin ne de anlatısal bilgi temelinde bilimsel bilginin geçerliliğini ve varlığını yargılamanın mümkün olmadığını vurgular. Daha basit bir ifadeyle, bu iki bilgi türünden biri diğerine göre daha üstün konumda değildir. Bilimi başlatan Platonik söylemin bilimsel olmaması olgusu üzerinden; “bilimsel bilgi, kendi bakış açısından hiçbir

şekilde bilgi olmayan başka bir bilgi türüne, anlatıya başvurmaksızın doğru bilgiyi bilemez ve bilinir kılamaz” (Lyotard 1984, 29) ifadesiyle, başlangıcından itibaren, anlatının bilimsel bilgiyle doğrudan bir ilişki içerisinde olduğu hatırlatılır. Ardından bu düşünsel eksen üzerinde; meta-söylemlerin krizleri nedeniyle, meşruiyetin tekno-bilimsel bir söylem içinde performatiflik olgusuna dayandırıldığı bilişsel kapitalist çağda; genel çerçevede “bilgi üretim sürecinin kurucu bir unsuru olarak dil” (Mota 2020, 263), özel olarak ise, semantik yerine pragmatik bir dil anlayışına referans veren, Wittgenstein’in dil oyunları kuramı alternatif bir meşrulaştırma biçimi olarak öne çıkarılır. Son tahlilde, “*Postmodern Durum*’da meşruiyet ölçütü rolünü oynayan şey performatiflik değil, paralojidir²” (Mota 2020, 262).

3. *Postmodern Durum*’da Wittgenstein Düşüncesi: Dil Oyunları Kuramı

Bilginin iletilmesinde tarafsız bir araç olmanın ötesinde, bilgi üretiminin kurucu bir unsuru olarak kavramsallaştırılan dil, çağdaş felsefedeki dilsel dönüşümün özetidir (Mota 2020, 263). Nesnelere ve fenomenlere tanımlamanın yanı sıra, dili bir düşünme aracı olarak kabul eden bu dönüşümün temelinde, “Basitçe, tüm varoluşun dil aracılığı ile olduğu bilinci vardır” (Bac ve Thu Hang 2016, 320). Bu kapsayıcı değerlendirme altında farklı entelektüel yaklaşımlar olduğunu; özellikle, kıta felsefesini temsil eden Saussure’ün yapısalcı dilbilim kuramına karşılık, Anglosakson coğrafyada öne çıkan ve Wittgenstein’in kurucularından biri olduğu analitik felsefe içinde temsil edilen pragmatik dil kuramı arasındaki ayrımın, Lyotard’ın düşünsel pozisyonunu anlamlandırmak açısından önemli olduğunu vurgulayalım. Bir ifadenin dilbilgisel anlamı ile ilgilenen semantik yaklaşım ile belli bir bağlamdaki anlamını inceleyen pragmatik yaklaşım arasındaki farktan söz ediyoruz. Lyotard’ın o dönem Fransa’da etkin olan yapısalcı dilbilim söylemi yerine, Wittgenstein’in dil kuramına referans vermesi ve dahası bu kuramı yanlış yorumladığı yönündeki iddialar, Dominique Lecourt’un (2001) 1970 ortalarından itibaren neo-liberalizm ve serbest piyasa ideolojinin hegemonyasına yenik düşen Fransız felsefesine ilişkin, vasatın egemenliği (*mediocracy*) olarak karakterize ettiği eleştirel değerlendirmesi ile paralel okunabilir; ancak bu değerlendirme yazının kapsamı dışında bırakılmıştır. Odak noktamız, Wittgenstein’in ortaya koyduğu dil kuramının, *postmodern durum* bağlamında Lyotard düşüncesindeki kurucu rolünün araştırılmasıdır.

Modernizm ile kendine özgü ve eleştirel derin bir bağ kurduğu ifade edilen Wittgenstein’in, dil bilgisi (gramer) tanımı üzerinden felsefi yöntemini irdeleyen bir çalışmada; düşünürün eksiksiz bir mantıksal analizle bir kelimenin tam gramerini ortaya koymanın mümkün olmadığı, çünkü tamamlanmış gramer diye bir şeyin olamayacağı iddiası öne çıkarılır. Yaygın olarak anlaşılanın aksine, Wittgenstein için, gramer kişinin mahkum olduğu bir şey değil; bizim (hem felsefeciler hem de toplumun sıradan üyeleri olarak bir ‘biz’ kavramından söz ediliyor) yaptığımız, keşfettiğimiz kadar yarattığımız bir şeydir (Hutchinson ve Read 2017, 224–232).

2 Mantık kurallarına uymayan bir akıl yürütme biçimi (aykırı /yanlış akıl yürütme; *false reasoning*) olarak da ifade edilen *paroloji* kavramına ait detaylı bir tanım, dil oyunları kuramından bahseden bir sonraki bölümde verilmiştir.

Dil oyunları kuramı işte bu düşünsel bağlamın bir ürünüdür. *Felsefi Soruşturmalar* kitabında, Wittgenstein, dilin amacını yalnızca dünyayı betimleme, yani doğruluk ve yanlışlık açısından test edebilecek önermeler ileri sürme biçiminde ele almaz; dil başka *oyunlar* oynamak (şaka yapmak, dua etmek, vaat etmek vb.) için de kullanılır. *Oyunlar* ifadesi, sonraki filozofların *söz edimleri* (*speech acts*) olarak adlandırdıkları kavrama karşılık gelir (Burbules 2000, 38). Burada özellikle altı çizilmesi gereken, oyun kavramının bir eylem tanımlıyor olmasıdır. Kitabın başında, bir inşaat ustası ve kalfası arasında geçen basit bir dil kullanımını örnek veren Wittgenstein, “Dilin kullanımın pratiğinde taraflardan biri sözcükleri yüksek sesle söyler, diğeri buna göre eylemde bulunur” (Wittgenstein 2020, 26) ifadesiyle en yalın haliyle dil oyununun işleyiş biçimini tanımlar. Bu eylemlerin her biri oyun içindeki hamlelerdir. Yine kitaptan bir alıntıyla devam edersek, “‘Dil-oyunu’ deyimi burada, dilin konuşulmasının, bir etkinliğin ya da bir yaşam biçiminin bir parçası olduğunu belirgin kılmalıdır” (Wittgenstein 2020, 32). Diğeri bir ifadeyle, dil oyunları bir bağlam ya da yaşam biçimi ile derinlemesine bağlantılıdır ve bunun dışında anlaşılabilen ve değerlendirilebilen olgular değildir (Burbules 2000, 50).

Dil oyunları kuramını Lyotard açısından ilgi çekici kılan birincil nitelik, bir iletişim kuramı olmasının ötesinde mücadeleyi (agonistics) kurucu ilke olarak kabul eden yapısıdır. İletişim unsurunun gün geçtikçe daha fazla önem kazandığı bir toplumda hem bir gerçeklik hem de bir problem alanı olarak ele alınan dilin, manipüle edici konuşma ve mesajların tek taraflı iletimi ile özgür ifade ve diyalog arasındaki geleneksel ayırımı tartışılmasını yüzeysel olarak değerlendirir (Lyotard 1984, 16). Dil oyunları hakkında üç temel gözlemi vardır. Birincisi, oyunun kuralları kendi meşruiyetlerini kendi içinde taşımaz, oyuncular arasındaki açık ya da açık olmayan bir sözleşmenin nesnesidirler. İkincisi, kurallar olmadan oyun olmayacağı gibi, kurallardaki en küçük bir değişiklik oyunun doğasını değiştirir. Üçüncüsü ise; her söz (ifade, söyleyiş, sözce; utterance), oyundaki bir *hamle* olarak düşünülmelidir (Lyotard 1984, 10). Bu bağlamda, çeşitli söz (utterance) kategorilerinin her birinin, özelliklerini ve kullanımlarını belirleyen kurallar açısından tanımlanabilir olması, satranç oyununda taşları hareket ettirmenin doğru yollarının bir dizi kuralla tanımlanması ile benzerdir (Lyotard 1984, 10). Bu analogiden devam edersek; “İki oyuncu taşların kurallarına uymalıdır. Bu konvansiyonlar, her bir taşın olası hareketlerine getirilen sınırlamalardır, ancak taşların bir grup olarak saldırma ve savunma yapma biçiminde çok yönlülük vardır. Her parçanın ve tüm parçaların bir bütün olarak hareketlerinin öngörülemez evrimi, birçok eylem varyasyonu için olasılık yaratır” (Bac ve Thu Hang 2016, 322). İşte tüm bu analogik yaklaşım içinde kritik olan —aynı zamanda Lyotard’ın dil oyunları kuramına başvurmasının özeti olabilecek önerme— oyunda öngörülemez bir hamle yapabilmektir. Lyotard bu hamleyi *paraloji* kavramı ile ifade eder. “Dil oyunları içindeki oyun açısından eksantrik veya yıkıcı olan ve başarılı olursa oyunun doğasını değiştiren hareketler” (Blake 2000, 68) *paraloji* kavramı içinde karşılık bulur. “Başka bir mantık, bir farklılık (difference) mantığı olarak anlaşılan *paraloji*” (Mota 2020, 260) inovasyondan farklıdır. Sistemin buyruğu altında ya da en azından verimliliğini artırma amacıyla onun tarafından kullanılan *inovasyon* ile bilginin pragmatikliğinde oynanan bir hamle olan *paraloji* arasındaki ayrımı vurgulayan Lyotard (1984, 61), performatifliğe dayanmayan bir tür meşrulaştırmanın ana hatlarını Wittgenstein’in dil oyunları

kuramında bulur (Lyotard 1984, 41).

4. *Postmodern Durum'a İlişkin Eleştirel Değerlendirmeler*

Kavramsal bir paradigma olarak *postmodern durum* tanımlaması son derece güçlü bir ifade olarak kabul görmeye birlikte; bu paradigma içinde, bilimsel bilginin meşruluğunu tartışmaya açan Lyotard'ın özellikle kullandığı yöntemle ilişkin, çok sayıda eleştirel değerlendirme söz konusudur. Temel eleştiri, Lyotard'ın Wittgenstein yorumu üzerinedir. *Postmodern Durum*'da bir yöntem olarak tanıtılan Wittgenstein'in dil oyunları kuramının yanlış yorumlandığı iddialarını merkeze alan bu başlık, aynı ekseninde bilimsel bilginin meşruiyeti sorununa yönelik eleştirileri de tartışmaya dahil edecektir. Bu anlamda, Wittgenstein'in dil oyunlarının yapısına yönelik tanımlamaları ile Lyotard'ın kendine has yorumları arasında yapılan bir karşılaştırma ile başlayalım.

Postyapısalcılık etkisinde konsensus (fikir birliği; *consensus*) ve anlama (uzlaşma; *understanding*) ideallerine karşıtlığın öncül referanslarından biri olarak tanımladığı, Lyotard'ın *differend* (ihtilaf, anlaşmazlık) kavramını irdeleyen Burbules (2000); filozofun *dil oyunu* tanımlamasını beş madde ile özetler ve ardından her birinin Wittgenstein düşüncesindeki karşılıklarını aktarır. Bunlardan ilki, dil oyununun bir kurallar sistemi tarafından içsel olarak yapılandırılmış ve o oyuna özgü olmasıdır. Oysa Wittgenstein'in tanımladığı kavramsal çerçeve içinde; dil oyunu bir dünya görüşü, argüman, paradigma ya da bir kültür değil; belirli amaçlara bağlı kendine has bir dizi söylemsel pratiktir. Dolayısıyla, dil oyunları şüphesiz kurallar içerirken, bu kurallar pratiği sınırlamaz. İkincisi, dil oyununun meşruluğunun bu kurallara bağlı olduğu iddiasıdır. Wittgenstein'a göre, dil oyunlarının meşruluğu bu kurallara değil; kendi kavramsallaştırmasıyla, onları sürdüren *yaşam biçimlerine* (*forms of life*) bağlıdır. Üçüncüsü, her dil oyununun tabiatı gereği bir paradoks (çelişki) barındırmasıdır —çünkü hiçbir kural sistemi kendini bütünüyle destekleyemez. (Bilimin kendini ifade etmek ve doğrulamak adına anlatı ve alegoriye başvurması bu bağlamda örneklendirilmiştir.) Bu iddianın Wittgenstein düşüncesindeki karşılığı şöyle ifade edilir: Kurallar sisteminin kendini desteklemiyor olması bir paradoks değildir; bir dil oyunundan kendini doğrulamasını beklememeliyiz. Burada Wittgenstein'in, kişinin herhangi özel bir dil oyunu oynamak zorunda olmadığı; ancak eğer oynarsa da oynamanın bir doğru ve bir yanlış yolu olduğu hakkındaki ifadesi hatırlatılır. Dördüncüsü, bu meşrulaştırma anlatıları, asla kapsayıcı bir dizi kural, ortak bir kriter (*common measure*) sağlayamaz; ölçülemezlerdir (kıyaslanamaz; *incommensurable*). Wittgenstein ise, dil oyunları arasında işleyen ortak bir kriter (ölçüt) olabileceği ya da olması gerektiği fikrini bütünüyle reddeder. Beşinci ve son olarak, Lyotard'un sözünü ettiği bu kıyaslanamaz olma durumu, rekabet halindeki dil oyunlarının birbiriyle ilişki kurmasına ve birbirine tercüme edilmesine engel olur. Tercümenin kendisinin bir dil oyunu olduğunu söyleyen Lyotard tarafından, dil oyunları arasında tercümenin genel bir problem olduğunun öne sürülmesi ilginçtir. İhtilaf ya da anlaşmazlık durumlarında ortak bir tartışma zemini bulmak zor olabilse de bunu genelleştirmek anlamlı değildir. Örneğin, bilimsel bir yayın ile bir şiir arasında tercüme yapabilme kaygısı dahi taşımayız. Kısaca

Lyotard, bu maddelerin her biri açısından, Wittgenstein'in *dil oyunu* kavramıyla ne kastettiğini yanlış anlamıştır (Burbules 2000, 41–42). Burbules'e göre, Lyotard bu nosyonu sadece yanlış yorumlamamış, aynı zamanda Wittgenstein'in görüşünün, kendisinin doğal olarak kabul ettiği agonistik dil modeline doğrudan bir meydan okuma olduğunu görememiştir. Oysa Wittgenstein'ı yakından çalışan herkes için "Nietzschecileştirilmiş Wittgenstein" bir yabancıdır (Burbules 2000, 37–38).

Postmodern Durum'a ilişkin eleştirilerden bir diğeri; sosyal bağın yalnızca geçmişe değil, aynı zamanda modası geçmiş olana indirgenmiş olmasıyla ilgilidir (Schalkwyk 1997, 116). Meselenin özünde, Lyotard'ın, Habermas'ın tüm akılcı iletişimin hedefi olarak öne sürdüğü konsensus (fikir birliği) idealine karşıt pozisyonu vardır. Ancak Schalkwyk eleştirisini, Lyotard'ın Habermas ile değil; Wittgenstein ile olan ilişkisi üzerinden kurmayı tercih eder ve temel iddiasını; yani konsensusun "asla ulaşılamayacak bir ufuk" (Lyotard 1984, 61) olmaktan çok, bilgi ve konuşma olasılığının içkin bir koşulu olduğunu, Wittgenstein gramerinde temellendirir (Schalkwyk 1997, 124). Doğrusu, Lyotard düşüncesinde, konsensus kavramı bağlamında böylesi bir değerlendirmeyi dikkate değer bulmakla birlikte; Schalkwyk'in metin içinde, sosyal bağ ve konsensus kavramlarını birbirinin yerine kullanıyor olmasının ve meseleyi sosyal bağın reddi konumuna taşımasının problemliliğini düşünüyorum. İddia edilenin aksine, *Postmodern Durum* sosyal bağı reddetmek yerine, merkeze alan bir söylem oluşturur ve dil oyunları kavramsal çerçevesi içinde "gözlemlenebilir toplumsal bağın dil 'hamlelerinden' oluştuğu" (Lyotard, 1984, 11) tanımını yapar. "Sosyal bağ dilseldir, ancak tek bir iplikte örülmemiştir. En az iki (ve gerçekte belirsiz sayıda) dil oyununun farklı kurallara uyarak kesişmesiyle oluşan bir dokudur" (Lyotard 1984, 40). Bu anlamda, farklı kurallara uyan farklı dil oyunlarından oluşan bir sosyal bağ olgusu içinde konsensus bir zorunluluk olarak tanımlanmaz. Diğer bir ifadeyle, sosyal bağ ve konsensus birbirinden farklı kavramlardır ve Lyotard düşüncesinde reddedilen sosyal bağ değil; bu bağı meşrulaştırmanın bir yolu olarak konsensus fikridir. Yeniden Schalkwyk'e (1997, 124) dönersek; iddiasını Wittgenstein'in kesinlik ve bilgi arasındaki ilişkiye odaklanan dilbilgisel araştırmaları ile temellendirdiğini ve şu alıntıyı yaptığını görürüz: "‘Bilgi’ ve ‘kesinlik’ farklı kategorilere aittir. Bunlar, ‘tahmin etmek’ ve ‘emin olmak’ gibi iki ‘zihinsel durum’ değiller... Artık bizi ilgilendiren, emin olmak değil, bilgidir. Yani, eğer yargılarda bulunmak mümkün olacaksa, belirli ampirik önermeler hakkında şüphesiz var olabileceği gerçeğiyle ilgileniyoruz" (Wittgenstein 1979, 674; Schalkwyk 1997, 129). Schalkwyk'e göre *Postmodern Durum*'un sorunu bilimin meşrulaştırılması sorununu ciddiye almasıdır. Oysa Wittgenstein'in analizine göre böyle bir meşrulaştırma mümkün olmadığı gibi, gerekli de değildir. "Bilgi iddialarından önce gelen kesinlik, tam olarak epistemik olmaması nedeniyle, hem şüpheciliğin (inanılabilirlik eksikliği) hem de doğrulamanın (gerekçelendirmenin) ötesindedir" (Schalkwyk 1997, 129–130). Bu arka plan ekseninde, Schalkwyk (1997, 130) "bilimin dil oyunu da dahil olmak üzere, dilin olanaklılığının bir koşulu olarak" konsensusu reddetmenin mümkün olmadığını görüşünü savunur.

Benzer değerlendirmeler başka araştırmacılar tarafından da dile getirilmiş ve farklı çerçevelerde tartışılmıştır. Bu bakımdan bir sonraki bölüm, metnin eleştirel perspektifini, Habermas, Lyotard ve Wittgenstein ilişkisi bağlamında genişletmeyi amaçlar.

5. Habermas, Lyotard ve Wittgenstein

“*Postmodern Durum*’u okumanın bir yolu, Habermas’ın analizlerinin ve programının dolaylı olarak reddedilmesidir” ifadesiyle iki düşünür arasındaki karşıtlığın altını çizen Blake (2000, 57), alışıldık olanın aksine, Habermas’ın Lyotard için bir rakipten çok, bir müttefik olabileceği iddiasıyla konuyu ele alır. Sözü edilen karşıtlık şöyle ifade edilir: Habermas düşüncesinde, konsensusun kasıtlı olarak bozulması kişilerarası bağların kopması ile ilişkilendirilir ve dolayısıyla toplumsal bağın güvencesi için iletişimsel etkileşimin optimizasyonu ve maksimize edilmesi beklenirken; Lyotard için konsensusun maksimize edilmesi özellikle kaçınılması gereken bir dehşet olarak tanımlanmıştır (Blake 2000, 57). Lyotard’ın karşıt pozisyonunun temeli; kişinin ilke olarak benimseyebileceği, düzenleyici bir ideal olarak konsensus fikridir. Bu tür bir konsensus, dil oyunlarının heterojen yapısına engel olacaktır. Oysa Blake’e (2000, 59–60) göre böylesi bir kavramsallaştırma; Habermas’ın sosyal bağ açıklamasında, konsensusun oynadığı analitik rolü yanlış yorumlamaktır. Habermas için konsensus; herhangi bir dil topluluğunda herhangi bir kişiler arası bağın olasılığının kurucusudur ve sosyal bağı meşrulaştıran, bir Aydınlanma anlatısı ideali olmaktan ziyade, konsensusun bu kurucu rolüdür. Blake (2000, 63), Lyotard’ın bu tür bir konsensus fikrini bütünüyle reddetmediğini düşünür ve dil oyunlarını tanımlarken kullandığı, “kuralları kendi meşruiyetlerini taşımaz, ancak oyuncular arasında açık veya açık olmayan bir sözleşmenin nesnesidir” (Lyotard 1984, 10) ifadesinde geçen sözleşmenin de bir tür konsensus olduğunu iddia eder. Bu anlamda, “konsensusun yerel ve güçlü olabileceği ama asla evrensel olmadığı” (Blake 2000, 65) bir yaklaşımdan bahseden yazar, Habermas’ın önerdiği rasyonel tartışma yönteminin de birincil amacının konsensusu en üst düzeye çıkarmak olmadığını hatırlatır. “Çünkü herhangi bir rasyonalite iddiasıyla bir fikir birliğine varabilmemiz, ancak muhalefete hakkını vererek, sadece muhalif ve yenilikçi argümanın gücüne açıkça cevap vererek mümkündür” ve bu, Habermas’ı eleştirenlerin genellikle gözden kaçırdıkları bir noktadır (Blake 2000, 71). Sözü ettiğimiz değerlendirmeler kapsamında görünen o ki; Lyotard *Postmodern Durum* bağlamında, yalnızca iddiasını temellendirdiği Wittgenstein’i değil; bu iddiayı güçlendirmek için karşıt pozisyonda tanımladığı Habermas’ı da yanlış yorumlamıştır.

Habermas, Lyotard ve Wittgenstein arasında bağlantı kuran bir başka felsefeci Paul Redding (1986) ise, Habermas ve Lyotard arasındaki etkileşimi iki nedenden dolayı özellikle ilgi çekici bulduğunu ifade eder. Bunlardan ilki, böylesi bir karşılaşmanın sosyal ve politik analizin en etkin iki *neo* ya da *post* Marksist eğilimi -Frankfurt Okulu *Eleştirel Kuram* ve *Fransız Postyapısalcılık*- arasında bir etkileşim kurmaya imkan vermesi; diğeri ise, bu farklı pozisyonları benimseyen her iki düşünürün de modern toplumun içinde bulunduğu meşruiyet krizine çözüm arayışlarında geç Wittgenstein’i yeniden yorumlamaları ve onun ötesine geçtikleri iddialarıdır. Sözü edilen meşruiyet krizinin kaynağı değer alanlarının modern ayrımı içinde, bilginin pozitivist bir şekilde bilimle; rasyonalitenin ise bilginin teknik uygulamasına referans veren amaçsal rasyonel eylem -Zwecksrationalität- ile özdeşleştirilmesidir. Redding’e göre böylesi bir yaklaşım, diğer değer alanlarının pozitivist “bilişsellikten arındırılmasının” kabul edilmesi ve daha da önemlisi belirleyici bir etik ve tamamen güç terimleriyle ifade edilen bir politika kavramıyla baş başa kalınması anlamına

gelir. Ahlaki ve estetik değerden yoksun, salt bilimsel bilginin nesnesi haline getirilen bu dünya yorumu karşısında Habermas, rasyonalizasyon kavramının, pozitivist sınırlarının ötesinde yeniden inşasının gerçekleşebileceği bir temeli Wittgenstein'in dil oyunlarında bulur. Bu kuram içinde, "rasyonel eylemin imkânının öznelarası olarak oluşturulan ve dilde bir biçim verilen bir yaşam dünyası içinde failin bağlamsallaştırılmasına bağlı olduğu açıkça ortaya konmuştur" (Redding 1986, 15). Habermas'ın sunduğu çözüm, özerk kültürel alanların doğasını iletişimsel bir perspektiften yeniden yorumlamaya çalışmaktır. Diğer taraftan, Lyotard'ın konuyu (meşruiyet krizi) ele alış biçimi; metafizik olmayan bir konum iddiasında bulunan modern bilimin, diğer bilgi biçimlerinin özellikle de anlatsal bilginin meşruiyetini reddederek kendi meşruiyetini sağlama çabasıyla yine metafizik bir tutum benimsemiş olması iddiasında temellenir. Oysa, "metafizik olmayan bir konum, bilim ve anlatsal bilgiyle ilişkilendirilen pragmatik olarak farklı dil oyunlarının varlığını basitçe kabul etmelidir" (Redding 1986, 17). Özetle, buradaki ortak yaklaşım Lyotard ve Habermas'ın modernitenin gözden düşmüş temelci felsefesinden kaçınmak için Wittgensteinci bir dil oyunu perspektifini benimsemiş olmalarıdır. Redding'e ait bu tespit, aynı kaynağa referans veren iki düşünce arasındaki karşıtlığı daha ilginç hale getirmektedir.

Habermas ve Lyotard üzerine bir değerlendirmesinde Richard Rorty (1984) bu karşıtlığı liberal politika ekseninde tartışır. Meta-anlatıların tümüne şüpheyle yaklaşan bir düşünce biçimi içinde, aşkın olmasa da en azından *evrenselci* bir bakış açısının terk edilmesi, Habermas açısından liberal politikanın merkezinde yer alan toplumsal umutlara ihanet etmek anlamına gelir. Evrenselci felsefeden kaçınmak için liberal politikayı terk etmeye hazır Fransız eleştirmenler karşısında, liberal politikayı desteklemek adına tüm sorunlarıyla birlikte evrenselci felsefeye tutunma çabasındaki Habermas arasındaki bir karşıtlıktan söz ediyoruz. Doğrudan alıntıyla: "Karşıtlığı başka bir şekilde ifade edersek, Habermas'ın eleştirdiği Fransız yazarlar, 'doğru' veya 'geçerli' olduğunu açıklamak için bir meta-anlatı ifade etmek zorunda kalmamak adına, 'doğru fikir birliği' ile 'yanlış fikir birliği' ya da 'geçerlilik' ile 'güç' arasındaki karşıtlığı bırakmaya isteklidirler" (Rorty 1984, 33). Habermas'a göre, "daha iyi argüman" fikri yerine "belirli bir zamanda belirli bir izleyici kitlesini ikna eden argüman" fikrini öne çıkaran bu yaklaşım, yalnızca "bağlam bağımlı" bir toplumsal eleştiri imkanı tanıyabilir. Bu noktada Rorty'nin Lyotard'ın konsensus yerine paralojiyi amaç edinen bilim savunusunu geçersiz bulduğunu da ifade edelim. Bilimde Kuhn tarafından tanımlanan olağanlık ile devrim arasında bir değişim yerine, sürekli devrimin hedeflenmesi durumu, siyaset alanında da aynı beklentiyi doğurur. Ancak Rorty (1984, 33), "bilimin paralojiyi paraloji üzerine yığmayı amaçladığını söylemek, siyasetin devrimi devrim üzerine yığmayı amaçladığını söylemek gibidir" der ve çağdaş bilim ya da siyasetin kaygularına ilişkin hiçbir incelemenin bunu haklı göstermediğini ekler. Tartışmanın sonunda ise, iki düşünür arasında bir orta yol bulma çabasını; bir taraftan Lyotard'ın postmodernist "meta-anlatılara karşı inançsızlığını" benimseyen; diğer taraftan, entelektüellerin avangard olma misyonuna sahip olduğu -kendilerine aktarılan kurallardan, uygulamalardan ve kurumlardan özgürleşmenin refleksi olarak iyi bir şey olduğu- varsayımını reddeden bir yaklaşım önerisi ile özetler.

Habermas, Lyotard ve Wittgenstein üzerine bu karşılaştırmalı değerlendirmeler sonrasında *Postmodern Durum*'a ilişkin tanımımızı yeniden kurabilir ve bu tanım çerçevesinde mimarlık söylemleri içinden ikinci bir okumayla, mimarlıkta meşruiyet üzerine bir tartışmanın da kapısını aralayabiliriz.

6. Sonuç: Postmodern Durum(lar), Postmodern Dil Oyunları

Postmodern kavramının muğlak sınırları içinde, kavramın kökenine ve anlamına ilişkin bir değerlendirme yapabilmek adına, ifadenin yaygın olarak kullanımında etkin rol oynayan Lyotard'ın *Postmodern Durum* başlıklı raporu üzerinden bir okuma yaptık. Bu temel referans bağlamında, *postmodern durum* olarak ifade edilen olgu, kapitalist yenilenme ve teknolojinin yükselişiyle birlikte gelen bilginin statüsüne ilişkin bir kırılmadan bahseder. Bilginin metalaştığı, bir güç unsuru haline geldiği ve bu anlamda giderek otoriterleştiği mevcut koşullar içinde; bilginin meşruluğuna ilişkin kriterlerin yeniden tanımlanması gerekliliğinin altını çizen Lyotard, performatiflik olgusuna karşıt olarak konumlandığı paroloji kavramı temelinde yeni bir model önerisinde bulunur. Aykırı bir akıl yürütme yöntemi olarak tanımlanan paroloji, “açıklama kapasitesini istikrarsızlaştıran bir gücü” (Lyotard 1984, 61) temsil etmekle birlikte; burada bir kuralsızlıktan bahsedilmediği, ancak kuralların lokal olarak belirlendiği vurgusu öne çıkarılır. Bu metinde tartışılan ise, söz konusu kavramsal modeli oluştururken Wittgenstein'in dil oyunları kuramına referans veren Lyotard'ın tartışmalı yorumudur. Eğer kimi felsefeciler tarafından iddia edildiği gibi bir yanlış okumadan bahsediyorsak, *postmodern durum* temelinde ortaya konan alternatif modelin meşruluğu da pekala sorgulanabilir.

Lyotard'ın Wittgenstein yorumuna ait değerlendirmeler içinde referans verdiğimiz Burbules'in karşılaştırmalı analizi, agonistik (çatışmacı) bir dil modeli olarak sunulan Lyotard'a ait kavramsallaştırmanın Wittgenstein düşüncesinde herhangi bir karşılığı olmadığı iddiasıyla dikkat çeker. Her dil oyununun kendine özgü kurallar içerdiği, oyunun meşruluğunun bu kurallara bağlı olduğu ve farklı dil oyunları arasında asla ortak bir ölçütünün var olamayacağı gibi önermeler, bu meşrulaştırma anlatılarının kıyaslanamaz (ölçülemez) olma durumunu da beraberinde getirir. Rekabet halindeki dil oyunlarının birbiriyle ilişki kurmasına engel olan bu kıyaslanamazlık hali, ihtilaf ya da anlaşmazlık durumlarında ortak bir tartışma zemini bulma olasılığını da yok sayar. Burbules, bu önermelerin her birinin Wittgenstein felsefesini yanlış okumanın bir sonucu olduğunu söylerken; kıyaslanamazlık ve derin anlaşmazlıkların, dil oyunlarının temel özellikleri olmaktan çok, bu oyunlara anlam kazandıran yaşam biçimleri arasındaki farklılıklarla ilişkin olduğunun altını çizer. Kısaca, meseleyi dil oyunları arasında değil, yaşam biçimleri arasındaki bir çatışma olarak okuyan Burbules'e (2000, 52) göre, “sorun dilin doğasıyla değil, iletişim pratiğiyle ilgilidir”.

Metin içinde ele aldığımız bir diğer referans ise, performatifliğin bilginin büyümesini engelleme ve yönlendirme gücünün farkında olan “Lyotard'ın makrodan mikroya kadar heterojenlik, çekişme, karar verilemezlik ve belirsizlik (ama kıyaslanamazlık değil) üzerine yaptığı vurgu kesinlikle sağlıklı ve önemlidir” (Blake 2000, 58) ifadesi ile bu bilgi arayışındaki değerlerin inkar edilemeyeceğinden bahseder. Diğer taraftan, performatifliğe karşı önerilen parolojinin işleyişine ve karşı koyma potansiyeline

ilişkin tasvirin, estetik modernizmin kültürel başarısı üzerine modellenmiş olması bir problem alanı olarak tanımlanır ve böylesi bir yaklaşımın, modernizmin sanat dünyasında kurumsallaşması sonrası sahip olduğu eleştirel gücü kaybettiği hakkındaki tartışmayı gözden kaçırdığı iddia edilir (Blake 2000, 58). Bir başka önemli vurgu da paralojinin “yalnızca entelektüel yaşamın bir işlevi olarak değil, politik veya etik aktivizm için daha genel bir model olarak” görülmesinin amaçlanmış olmasıdır ve yazar, dil oyunlarının ölçülemezliği fikri (kıyaslanamazlık iddiası) terk edildiği sürece bu modeli inandırıcı bulduğunu ifade eder (Blake 2000, 69). Bu çerçevede kritik olarak tanımlanan mesele, rasyonel bir tartışmadan kaçınma halidir.

Lyotard'ın konsensus karşıtı tutumunu rasyonel bir tartışmadan kaçınma hali olarak tanımlayan Blake (2000, 71), “konsensusun meşruluğu, muhalif konuşmacılar arasındaki açık ve araştırmacı tartışmanın optimizasyonunu gerektirir, herhangi birinin bastırılmasını değil” ve “ancak muhalefetin hakkını vererek, muhalif ve yenilikçi argümanın gücüne açıkça yanıt vererek herhangi bir rasyonellik iddiasıyla fikir birliğine varabiliriz” ifadeleriyle rasyonel tartışmadan kaçınmanın muhalefetin değerini sorgular hale getirdiğini söyler. Böylesi bir tutum, amaçsız bir muhalefet ya da bir başka ifadeyle muhalefetin estetikleştirilmesi tehlikesi ile karşı karşıya bırakacaktır. Oysa yazara göre, daha fazla muhalefet olasılığı ve hakların korunması ancak iletişimsel eylem ideallerine bağlılıkla mümkün olabilir (Blake 2000, 71). Bu noktada, Lyotard ile Habermas arasında Rorty'nin de önerdiği türden bir orta yol bulma çabası gördüğümüzü belirtelim. Rorty'nin sözünü ettiği de entelektüelin avangard olma idealinin amaçsız bir muhalefete dönüşme tehlikesinden başka bir şey değildi.

Bilginin meşruiyeti krizine verdikleri yanıtlar farklı olsa da hem tanımladıkları problem alanının aynı olması hem de önerdikleri modellerin Wittgenstein'in dil oyunları kuramına temellenmesi bakımından Lyotard ve Habermas arasında karşılaştırmalı bir okuma yapmak son derece yaygın bir tavidir. Metinde ele aldığımız farklı değerlendirmeler de gösteriyor ki; Habermas'a ait rasyonel tartışma ve uzlaşma fikrini önceleyen iletişimsel eylem kavramı ile Lyotard'a ait uzlaşma karşıtı paraloji kavramı arasındaki bir karşılaştırmada, Wittgenstein'in dil oyunları kuramına ilişkin farklı okumalardan bahsetmek gerekir. Bu noktada yorumların geçerliliği, kuramın asıl niyet ve prensipleri ile uyumlu olup olmadığı bağlamında değerlendirildiğinde; dil ile ilgili statik ve evrensel bir yapı yerine dinamik, bağlamsal ve kullanıma bağlı bir yapı tanımlayan Wittgenstein düşüncesinin her iki yorumda da doğrudan bir karşılığı bulunur. Diğer taraftan, metinde referans verdiğimiz pek çok felsefeci özellikle Lyotard'ın konsensus fikrini şiddetle reddetmesinin ya da dil oyunlarının kıyaslanamaz oldukları kabulünün Wittgenstein felsefesinde bir karşılığı olmadığı iddiasındadır. Peki bu iddialar, *Postmodern Durum*'un meşruiyetini nasıl etkiler?

Lyotard'ın perspektifinden değerlendirirsek, *postmodern durum* hakkında bir konsensus sağlamaktan kaçınılacaksa, farklı dil oyunları gibi farklı *postmodern durumların* da varlığından söz etmek gerekir ve aynı perspektiften, eğer dil oyunları kıyaslanamazlar ise, farklı *postmodern durumlar* arasında da bir ilişki kurmak mümkün değildir. Buna karşılık, *postmodern durumun* tanımı bakımından, yazarın bu tür bir şüpheciliğe yer vermediği açıkça görülebilir. En temelde, *postmodern*

durum bilişsel kapitalist çağın koşullarına işaret eder ve bilginin metalaştığı bu yeni dünya düzeninde bilgiye ait yeni bir meşruluk ölçütü arayışındadır. Eğer meşruiyet kavramından bahsediliyorsa, “muhatapları arasında bir tür “anlayış paylaşımın”dan, karşılıklı “uygun bulma”dan söz ediliyor demektir” (Oktay 2022). O halde, Lyotard’ın önerdiği modelin geçerliliği de en azından *postmodern durumun* tanımına yönelik bir konsensusu maksimize etme ihtiyacı hisseder. Bir sonraki bölümde bahsedilecek olan, Lyotard’ın, mimarideki postmodernizm ile kendi tanımını yaptığı *postmodern durum* olgusunun örtüşmediği konusundaki uyarısını da bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Burada farklı dil oyunlarının varlığı söz konusu ve kıyaslanamazlık bir ölçüt ise, mimarideki postmodernizm söylemini yadsımak yerine kendine özgü kuralları olan farklı bir dil oyunu olarak tanımlaması beklenirdi. Yine de tüm bu karşılaştırmalı değerlendirmeler sonrasında, *postmodern durum* özelinde önerilen modelin referans aldığı kaynağı yanlış yorumlamış olması modelin meşruluğunu tehlikeye atar diyemeyiz; ancak geçerliliğini sağlayacak koşulların, dilin yapısından çok iletişim pratiğinde açığa çıkan rasyonel bir tartışma zemininden bağımsız düşünülemediğini vurgulamak yerinde olacaktır.

7. Epilog: *Postmodern Durum* ve Mimarlık İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme

“Yarının mimarisi, mevcut zaman ve mekan kavramlarını değiştirmenin bir yolu olacaktır. Bir bilgi ve eylem aracı olacaktır.”³

Makalenin bu son bölümü, yukarıda temel referansları içinde tanımlamaya çalıştığımız *Postmodern Durum*’un mimarlık alanındaki karşılığının ne olabileceği üzerine bir söz söyleyecektir. Bu noktada, çoğunlukla 1960’larda ortaya çıkan bir stil ya da akım olarak tanımlanan, genel bir postmodern mimarlık okuması yapmak yerine; Lyotard’ın bilişsel kapitalist çağda bilginin ne olduğuna ilişkin söyleminin, mimarlık kuramındaki karşılığına yönelik bir değerlendirme yapmayı deneyeceğim. Söz konusu karşılaştırma, Lyotard’ın da çalışmasını temellendirdiği dilsel bağlam içinde ele alınacak ve burada yine başka bir disipline ait referansların nasıl kullanıldığı ve ne şekilde yorumlandığı gibi meseleleri problematize eden; buna rağmen dilsel temelde çağdaş ve eleştirel bir söylemin olanaklarını tartışmaya açan güncel değerlendirmelerinden bahsedilecektir.

Mimarlık söylemine dahil olan dilsel referanslara geçmeden önce, *Postmodern Durum*’da ve bahsedilen bu durumun etkisinde açığa çıkan postmodern mimarlık söyleminde, bilginin tanımına yönelik bir paralellik olduğunun altını çizmek istiyorum. Belirtmek gerekir ki; bu metinde postmodern mimarlık terimi, *postmodern duruma* tanıklık eden tarihsel bağlama ve dönemin koşullarına referans verir. Nesbitt (1996), editörü olduğu mimarlık kuramı antolojisinde, postmodernizm başlığı altında sözü edilen ve modernizm krizinin ortaya çıktığı bu tarihsel bağlamı — *Postmodern Durum* kitabının İngilizce basımının önsözünü de yazan — Frederic Jameson’dan bir alıntı

3 Chtcheglov, Ivan. 2006 [1953]. “Formulary for a New Urbanism”. In *Situationist International Anthology*. Edited and translated by Ken Knabb, 3. Berkeley, California: Bureau of Public Secrets.

ile özetler: “1960’lar birçok yönden kilit geçiş dönemi, yeni uluslararası düzenin (neokoloniyalizm, Yeşil Devrim, bilgisayarlaşma ve elektronik enformasyon) aynı anda kurulduğu ve kendi iç çelişkileri ve dıştan gelen direnç tarafından sürüklendiği ve sarsıldığı bir dönemdir.” Dolayısıyla, postmodern mimarlıktan bahsettiğimizde, Lyotard’ın bilginin niteliğini sorguladığı bir dönemin mimarlıktaki yansımalarından söz ediyor olacağız ki; bu noktada rasyonalite ve bilime dayanan bir toplumsal düzen içinde, mimarlık alanında gelenek ve mitin hatırlatılması ile Lyotard’ın bilimsel bilgi ve anlatı bilgisi arasında kurduğu ilişkinin bütünüyle örtüştüğünü düşünüyorum. Kolaj Kent (Rowe ve Koetter 1978, 9) kitabında geçen Ernst Cassirer alıntısını ele alalım: “Mit üzerine düşünmediğimiz ama gerçekten içinde yaşadığımız yerde, algının var olan gerçekliği ile mitsel imgelem dünyası arasında hiçbir ayırım yoktur.” *Postmodern Durum*’da bilimsel bilgiyi tamamlayan, ancak onunla rekabet ve çatışma halinde bir başka bilgi türü olarak tanımlanan, anlatı bilgisinin kaynağı da mitlerdir ve bu bağlamda yukarıdaki alıntı, “bilimsel bilgi, bilginin bütünlüğünü temsil etmez” (Lyotard 1984, 7) ifadesinin doğrudan bir karşılığı olarak okunabilir. Üstelik daha geniş bir perspektiften bakarsak; aynı dönemde mimarlıkta öne çıkan semiyotik yaklaşımların temelindeki, mimarlığa ait anlatı bilgisini merkeze alan eleştirel bir söylem oluşturma kaygısı; Lyotard’ın performatifliğe dayanmayan yeni bir meşruluk alanı bulma çabasından hiç de farklı değildir.

Göstergebilim (semiyotik) yirminci yüzyıl başında ortaya çıkan bir bilim dalı olmasına rağmen; ellili yılların sonlarından itibaren, Saussurecü dilbilim temelli yapısalcı yaklaşımın başarısı, dilbilim dışındaki alanlarda da semiyotik bir yönelim yaratmış ve bu “dilsel dönüş” mimarlık alanını da etkilemiştir: “Gerçekten de pek çok mimarlık araştırmacısı, 1960’larda ve 1970’lerde, yalnızca yapısalcılığın geniş kapsamlı yükselişine yanıt olarak değil, aynı zamanda modern mimarlığın yaygın biçimde algılanan meşruiyet krizinden olası bir çıkış yolu olarak göstergebilime yöneldi” (Loeckx ve Heynen 2020, 31). Bu alana ait iki önemli paradigmanın da — Kıta Avrupası ve Anglo-Amerikan ayrımından bahsediyoruz— mimarlıkla ilişkisini yeniden değerlendiren Loeckx ve Heynen (2020, 31-62), düşünce ve pratikteki farklı yansımaları üzerinden, göstergebilimi mimarlıksöylemine dahil eden motivasyonları konu ederler. Aynı metin, bir kitle iletişim ve anlamlandırma aracı olarak mimarlığın kavramsallaştırılması bağlamında, işlevi anlam olarak tanımlayan Umberto Eco’nun Anglo-Amerikan ve Saussurecü çizgi arasında bir bağlantı kurması; aynı ekseninde Charles Jencks’in mimari düşünce ve pratikte metaforun rolüne odaklanması; tasarım yöntemleri ile Peirce’in göstergebilimi arasında bağlantı kuran Geoffrey Broadbent’in bu iki alan arasında teorik bir etkileşim olasılığı sunması; Aldo Rossi’nin Saussure’ün dilbilimin gelişimine yaptığı katkıların kent biliminin gelişimi için de bir program sunabileceği iddiası ve yapısalcılıktan postyapısalcılığa geçişle, kentsel analizin yalnızca kentin fiziksel biçimini anlama açısından değil, bu biçimlerin toplumsal ve tarihsel bağlamla etkileşimini yorumlama açısından da bir imkan sağlayabileceğini tartışmaya açması; yine Saussurecü çizgide ve postyapısalcılık etkisinde Manfredo Tafuri ve Jean Baudrillard’ın modernist teoriler ile kapitalizmin işleyişi arasında yapısal ve ideolojik analogiler kuran söylemleri ve son olarak Peter Eisenman’ın önce Chomsky’nin dilbilimi kuramı bağlamında evrensel bir mimari dilbilgisi kurma çabası, ardından Derrida etkisindeki mimari üretimleri, göstergebilime ait her iki paradigmanın mimarlıktaki yansımaları üzerine

kısa bir özet sunar (Loeckx ve Heynen 2020). Görülüyor ki, meşruiyet meselesine dilsel temelde cevap aramaları bakımından, Lyotard ile dönemin mimarlık araştırmacılarının kullandıkları yöntemler arasında bir paralellik kurulabilir; ancak bu durumda *Postmodern Durum*'a yöneltilen metodolojik eleştirilerin mimari alanındaki karşılıklarının değerlendirilmesi zorunlu hale gelir.

Modernizmin otoriterleşen söylemi karşısında, farklılık ve çoğulculuğu önceleyen bir düşünsel yaklaşımın izlerini hem Lyotard'ın *postmodern durum* bağlamındaki eleştirel tutumunda hem de postmodern mimarlık başlığı altındaki yeni arayışlarda görmek mümkün olsa da Lyotard'ın postmodern kavrayışı ile bu kavramın mimarlık alanındaki yansımaları bütünüyle örtüşmez. Dolayısıyla, kullandıkları yöntem -ele aldıkları dilsel referanslara- ilişkin bir değerlendirmeye geçmeden önce kavramsal düzlemde bir karşılaştırma ile başlamak yerinde olacaktır. En temelde Lyotard'ın postmodern tanımı, bilişsel kapitalizm çağı olarak da adlandırılan dönemin mevcut koşullarını niteleyen bir ifadeyken, mimarlıkta postmodern kavramı mevcut durumun çıkmazlarını aşma iddiasındaki yeni bir dönemin temsili olur. Bu noktada, Lyotard düşüncesinde felsefe ve mimarlık ilişkisinin bir özeti olarak sunulan “mekanın homojenleşmesiyle birlikte düşüncenin homojenleşmesine direnmek” (Woodward 2021, 38) biçimindeki bir kaygının, postmodern mimarlık söyleminde — çokanlamlı bir mimarlık arayışı biçiminde— doğrudan bir karşılığı olmasına rağmen; Lyotard'ın özellikle Jencks'in mimarideki postmodernizmi ile kendi *postmodern durum* dediği şeyin karıştırılmaması gerektiği konusundaki uyarısı dikkate değerdir (Lyotard 1991; Woodward 2021). Ona göre, Jencks ile temsil edilen mimari postmodernizmin bu ‘popüler’ formu, piyasa güdümlü bir eklektizmden başka bir şey değildir (Woodward 2021, 46) ve ilginçtir ki; bu ideolojik eleştiri bağlamında, kendisine karşıt konumlandığı Habermas ile aynı safta yer alır. Lyotard gibi, Habermas da özellikle 1980 yılı Venedik Mimarlık Bienali kapsamında temsil edilen ve bir modernite eleştirisi olarak, biçim ve işlevi birbirinden ayıran postmodern mimarlığın, önceki yüzyılın eklektizmine dönüşündeki gelenekçi tavrı sorunlu bulur. Bu gelenekçiliği, farklı düzeyde yatan sorunları birer üslup sorunu haline getirerek kamu bilincinden uzaklaştırması bakımından politik neo-muhafazakarlık modeli içinde tanımlar ve postmodern mimarları, sürrealist sahne tasarımcıları gibi yalnızca resimsel efektler elde etme çabası içinde değerlendirir (Habermas, 1998). Habermas'a göre (1998, 425), postmodern mimarlık bir sahne mimarlığıdır ve “bu sahne mimarisinin dili, artık mimari biçim verilemeyen sistemik ilişkileri kod içinde ifade etmeye çalışan bir retoriğe rehin verilir.” Bu eleştirel söylem ışığında, mimarlıkta dilin kullanımı meselesine geri dönebiliriz.

Mimarlık ve dil ilişkisi üzerine bir değerlendirme yapan Donougho (1987, 56), mimari yapının, amaca yönelik bir nesne olmasının ötesinde, bir anlam taşıyıcısı olduğu fikrinin genel kabulüne karşın, bu anlamın açığa çıkma biçimlerinin farklılaşabildiğini ifade eder ve konuyu ele alışında, anlamın doğası gereği dilsel olup olmadığını sorgular.⁴ Dil olarak addedilen nedir ve mimarideki hangi özellikler

4 Bu ekseninde, ilk bakışta dil ve mimari arasında çok az ortak nokta olduğuna dikkat çeken yazar, sanat kuramcılarının dilsel analogiye olan ilgisinin farklı motivasyonları üzerinde durur. (1) Hem fonetik hem de fiziksel olmayan ikili varoluşuyla, dilin sanat eseri ile olan analogik ilişkisi bakımından estetik alana ait bir probleme çözüm getirme kapasitesi; (2) kültürün tüm yönlerini bir iletişim sistemi biçiminde açıklama yönündeki önerisiyle göstergebilim çalışmalarının artan etkinliği ve (3) son olarak, mimarlık kuramcılarının ve tarihçilerinin çok uzun zamandır metaforik anlamda mimarlığın dili

dilsel bir kimliğe sahip olabilir sorularıyla yola çıktığı metinde, meseleyi farklı yaklaşımlar ışığında değerlendirir. Söz konusu bağlamda, mimarlık bir sanat olduğu sürece Nelson Goodman'ın şemasında temelde dilin yazımından farklı olmayan sembolik bir sistem olarak düşünülmesinden bahseder. Ancak burada, yapının kendisi yerine onu temsil eden notasyon şemaları (mimari planlar) üzerinden bir değerlendirme yapılmasını sınırlayıcı bulur. “Yine Chomskici dilbilimin prestijinden etkilenecek, mimaride üretken bir dilbilgisi arayamaz mıyız?” (1987, 57) sorusuna Pierre Boudon ve Christopher Alexander örneklerinde verilen cevapların metaforik olmaktan öteye geçemediğini; Charles Morris'ten kaynaklanan göstergebilimin bir kolu olan ve dilsel anlamın davranışsal doğasını vurgulayan davranışçı modelin ise, mimari anlam teorisinin inşa edilebileceği dar bir temel olduğunu iddia eder. Bu anlamda, “binaların ve parçalarının işlevleri (gerçekte bu işlevlere sahip olsun ya da olmasınlar) nasıl ifade edebildiğine dair bugüne kadarki en eksiksiz açıklamayı” (1987, 60) Umberto Eco sağlamıştır demesine karşın, bu açıklamanın da yeterliliği sorgulanacaktır. Burada dikkat çekmek istediğim nokta, Eco'ya ait yaklaşımı tasvir ederken kullandığı; “Binalar tipik olarak bir kültürün üyelerinin aşına olduğu veya olabileceği bir dizi şema veya kod çerçevesinde tasarlanır ve anlaşılır. Bu kurallardan herhangi bir sapma, yanlış kullanım değilse de yanlış anlama riski taşır; ancak bunlar yalnızca bu nedenle kabul edilemez değildir” ifadelerinin bu makale bağlamında tartıştığımız meşruiyet meselesine de doğrudan bir gönderme yapmasıdır. Bir diğer önemli nokta ise, Donougho'nun, minimum anlamlandırma biriminin ne olacağı konusundaki belirsizlik nedeniyle, Eco'nun önerdiği mimariye ilişkin modelin de net olmadığı ve üzerinde çalışılması gerektiği vurgusudur. *La struttura assente*'nin İngilizce çevirisinde mimariyle ilgili bölümün dışarda bırakılmasını hatırlatırken; “Geriye kalan tek şey, mimarının işaretlerden çok ‘metinler’le ilgilenmesi nedeniyle, minimal anlamlı birimin belirlenmesine yönelik tüm projenin başarısız olması gerektiğine dair bir ipucudur” (1987, 62) der.⁵

Bu noktaya kadar bahsedilen dille ilgili analojinin baştan çıkarıcılığına karşın, verimliliğinin kanıtlanamadığını söyleyen Donougho; (1) dil teorisini daha çok gerçek kullanıcılara dayandırmayı öneren filozofların tanımladığı modellerin (Wittgenstein, Austin ve Grice), daha gevşek bir anlamda mimarlığın dilsel yönüne referans verebileceği ve (2) Saussure'ün dilin merkezinde konumlandığı -sentagmatik ve paradigmatik ilişkiler arasında açığa çıkan- kutupsal karşıtlıkların mimaride bir tür karşılığı olabileceği varsayımları üzerinden konuyu incelemeye devam eder. “Özellikle, “kodlar” ve “uzlaşımlar”dan bahsetmek, daha temkinli bir yaklaşım olmasına rağmen, mimari anlamı çözümlemede oldukça mantıklı olabilir” (Donougho 1987, 62). Langue ve parole (dil ve söz) arasındaki karşıtlığın uygulanabilirliğine tanıklık eden üslup kavramı bağlamında, bir dizi kodların var olduğu ve mimari anlamın belirli bir uzlaşım içinde işlediği söylenebilir diyen yazar;⁶ hemen ardından bu iddiaya karşı çıkan görüşlerden de bahseder. Scruton'ın

---

hakkında konuşma eğiliminde olmaları bakımından dil mimarlığın konusu haline gelmiştir (Donougho, 1987).

5 Nikolaos-Ion Terzoglou'nun 2018 tarihli, *Architecture as Meaningful Language: Space, Place and Narrativity* başlıklı çalışmasında, mimarlık göstergebilimini biçimsel bir mantığa indirgemek yerine edebiyat teorisi ve anlatıbilim ile ilişkilendirmesi bu çerçevede okunabilir.

6 Donougho (1987: 65) aynı metinde, “Modernizm ile birlikte, hatta daha da fazlasıyla sözde Postmodernizm ile”, düzenlere ve diğer kodlara gönderme yapmanın, aynı şekilde onlardan sapmanın

(*The Aesthetics of Architecture*, 1979) mimarlığın dilselliğine karşı çıkışı, Wollheim'in (*Art and Its Objects*, 1968) sanatın dilbilgisine aykırı olduğunu öne sürmesi ya da Gombrich'in (*The Sense of Order: A Study in the Psychology of Decorative Art*, 1979) normlardan sapmanın sanatta norm olduğu kabulü bu karşıt görüşler bağlamında ele alınır (Donougho 1987). Mimarlık ve dil arasındaki benzerlikler üzerine yapılan bu araştırma, sonsöz olarak, dille ilgili çeşitli kriterlere göre mimarının dilsellikten tamamen uzak olduğunu ve semiyotik yaklaşımın "kullanılmamış bir vadeli senet olarak" kaldığını söylerken; "Yine de kod ve mesajın karşıtlığı, mimarının anlamına dair soruna yönelik kullanışlı, hatta gerçekten vazgeçilmez bir yaklaşım sağlar" (Donougho 1987, 65) ifadesiyle geliştirilmeye açık bir alan bırakır. Bu yaklaşım Loecx ve Heynen'nin (2020), mimarlıkta semiyotik araştırmalarının bugün için yeniden değerlendirilmesi gereken, verimli bir alan olduğu iddiaları ile de örtüşür.

Son olarak, mimarlık ve dil ilişkisi üzerine kuramsal çalışmalarıyla öne çıkan Peter Eisenman'ın (2020) Adorno'dan ödünç aldığı yeni kavram önerisiyle tartışmayı bugüne taşıyabiliriz. Biçim ve zamana yönelik olası farklı bir tutum olarak önerilen gecikme (*lateness*) kavramı, biçimsel kısıtlamaları aşma ve zamansız bir yakın okuma aracılığı ile mimarının eleştirel kapasitesini genişletme iddiasındadır. Adorno'nun Beethoven analizi üzerinden tanımlanan kavram, bestecinin, uzun süreli bir reddedişten sonra geç dönem eserlerinde klasik konvansiyonlara geri dönüşünü, ancak klasik yapıları takip etmek yerine, konvansiyonlar arasında duraklama ve kopmalara yer vermesini bu bağlamda ele alır. Biçim ve zaman arasındaki ilişkiyi sorunlaştıran bu tavır, "gelenekten kopmaya odaklanan modernin tarihle ilişkisinden ve alıntılara ve geçmiş tarihsel stillere geri dönüşe odaklanan postmodernin tarihle ilişkisinden farklıdır" (Eisenman ve Iturbe 2020, 9).⁷ Bu noktada Eisenman'ın neden bu tür farklı bir kavramsallaştırmaya ihtiyaç duyduğunu kitaptan alıntılarla betimlemekte fayda var. Yirminci yüzyılın zeitgeist kavramında kendini gösteren mimarlıkta ilerleyen zamana olan inanç, yüzyıl başında *modern* olarak adlandırılan, biçim ve inşaatta yeniliğettutkuyla bağlı, neredeyse evrensel bir fikir üretmiştir. Bu ilericiparadigmanın, tarihselciliğe benzer şekilde idealleştirmeye yönelik eğilimi mimarlığın modernliği açısından bir sorun olarak tanımlanır. Meseleye postmodern mimarlığın yanıtı, algıyı yavaşlatmanın ve yakın okuma sürecini teşvik etmenin bir yolu olarak araçsallaştırılan karmaşıklık nosyonudur. Ancak günümüzün dijital dönüşümü bağlamında, herhangi bir yazılım tarafından otomatik olarak oluşturulabilmesi bakımından, karmaşıklığın üretiminin kolaylaşması, bu nosyonun zamanın ideolojik eğilimlerine direnme yeteneğine ve eleştirelilik kapasitesine sekte vurur. Üstelik sürekli gelişen dijital dünyaya ayak uydurma arzusu, moderni karakterize eden mevcut ve gelecekteki teknolojilere duyulan hayranlık, aynı idealize edici düşüncelerden kaçınmayı zorlaştırır (Eisenman ve Iturbe, 2020). Çağın koşullarına ait bu tasvirin Lyotard'ın *postmodern durum* tanımıyla büyük ölçüde örtüştüğü ve

---

bilinçli bir hal aldığını ve en azından üslup kodlarını vurgulamak açısından, mimarlığın büyük ölçüde bir dil ve söz (*langue ve parole*) meselesi olduğunu söyler.

7 "Beethoven 'dilini boş kabukları veya klişeleriyle oynuyor... Mikro düzeyde, dilin yapı taşlarını sorguluyor gibi görünüyor.' Tarihsel bir geleneğin alıntısasal potansiyelinden ziyade sözdizimsel potansiyeline yapılan bu vurgu, zamansal belirsizlik üretme etkisine sahiptir. Bir geleneği bağlamından kopararak ve biçimsel bütünlüğünü korurken onu tarihsel ağırlığından arındırarak, geç bir çalışma, tarihsel anlatıları kırabilir ve zamanın süreksizleşmesine neden olabilir" (Eisenman ve Iturbe, 2020: 18-19).

aynı perspektiften, Eisenman'ın tarihsel stillere geri dönüşe odaklanan postmodern mimarlık eleştirisinin de yukarıda sözünü ettiğimiz Lyotard'ın postmodern mimarlık söylemine ilişkin reddi ile uyumlu olduğu söylenebilir. O halde her ikisi de dilsel bağlamdan referans alan ve eleştirel bir tavır olarak tanımlanan paraloji ve gecikme kavramları arasında bir karşılaştırma ile makaleyi sonlandırabiliriz.

Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, Eisenman'ın yeni kavram önerisinin arka planında tanımladığı idealize edici düşüncelerden kaçınma dürtüsü, Lyotard'ın *postmodern durum* bağlamında ele aldığı meta-anlatılara ilişkin sorgulamasının bir başka ifadesidir. Yine Eisenman'ın günümüzün *tekno-zeitgeist*'i olarak adlandırdığı dünya algısı, Lyotard'ın tanımladığı bilişsel kapitalist çağın koşullarına karşılık gelir. Bu durumda, “biçimin sınırlarının şimdiki zamanın teknik olanakları tarafından tanımlandığı” (Eisenman ve Iturbe 2020, 7) bir dönemde, zamana karşı farklı bir tutum arayışının cevabı olan *gecikme* ile performatifliğe dayanmayan bir tür meşrulaştırma yöntemi olarak *paraloji* kavramsal düzlemde aynı sorunun farklı yanıtlarıdır diyebiliriz. Aynı bağlamda, her iki kavram için de temsil edilen yaklaşımın inovasyondan farklı olduğu vurgusunu hatırlatalım. Burada sözü edilen benzer yaklaşımlara rağmen, kavramlardan ilki ağırlıklı olarak estetik alana ilişkin bir söylem kurarken; ikincisi hem bir entelektüel faaliyet hem de etik ya da politik bir eylem formu olarak önerilir.⁸ Kavramlar arasındaki bir diğer önemli fark, dilsel referanslarıdır. Paraloji, dil oyunları içinde beklenmedik bir hamle ve daha çok oyunu bozmaya yönelik yıkıcı bir vurgu ile tanımlanır ve içinde bulunduğu zamana ait bir eylemken; gecikme, dilin konvansiyonlarını yıkmak yerine, klasik formun parçaları arasındaki ilişkiyi yeniden yazan farklı bir dizilim önerir ve bu sayede zamansal sürekliliğin bozulması hedeflenir. Zamanda ne ileriye ne geriye bakan, daha ziyade zamansal ilerlemenin dışında duran (Eisenman ve Iturbe 2020) bu kavramsal yaklaşım, eserin ortaya çıktığı tarihsel bağlamı sorgular. “Anakronizmler artık tarihsel referans olarak işlev görmemekte; parçalar olarak, başka anlara ve diğer çağlara dahil olabilme kapasitesi kazanmaktadırlar –bunlar arasında henüz gerçekleşmemiş olanlar da bulunmaktadır” (Eisenman ve Iturbe 2020, 9). Bu iki kavram arasındaki karşılaştırmanın genişletilerek, mimarlığın meşruiyeti tartışmaları açısından verimli bir alan açılabileceği iddiası, *postmodern durum* ve mimarlık ilişkisi üzerine değerlendirmemizin sonuç yargısıdır. Özellikle, “Günümüzün mimari nesnelere, giderek artan bir veri yığından üretilmekte, anlamdan çok etkiyle ilgilenmektedirler. (...) Artık nereden geldiklerini, neyi kastettiklerini açıklamak, gerekçelendirmek istemiyorlar” (Gleiter 2021) biçiminde tanımlanan mimarlığın bugün de devam eden meşruiyet tartışmalarında; konvansiyonları yıkmak yerine, sıra dışı olmanın bir koşulu olarak konvansiyonlarla ilişki kurmayı öneren Eisenman'ın yaklaşımı, Lyotard ve Habermas arasında kurulmaya çalışılan ortak paydanın bir karşılığı olarak okunabilir.

⁸ Lyotard'ın geç dönem çalışmaları bütünüyle kavramsal sanat üzerinedir ve paralojinin estetik alana ait bir söylem olmaktan öteye geçemediği iddia edilir (Doğrusöz, 2022).

Kaynakça

- Bac, Le Huy, and Dao Thi Thu Hang. 2016. "From Language to Postmodern Language Game Theory". *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 7(6), 319–324. <https://doi.org/10.5901/mjss.2016.v7n6p319>
- Blake, Nigel. 2000. "Paralogy, validity claims, and the politics of knowledge: Habermas, Lyotard, and higher education". In *Lyotard: Just Education*. Edited by Pradeep Ajit Dhillon and Paul Standish, 54–72. London and New York: Routledge.
- Burbules, Nicholas C. 2000. "Lyotard on Wittgenstein: The differend, language games, and education". In *Lyotard: Just Education*. Edited by Pradeep Ajit Dhillon and Paul Standish, 36–53. London and New York: Routledge.
- Chtcheglov, Ivan. 2006 [1953]. "Formulary for a New Urbanism". In *Situationist International Anthology*. Edited and translated by Ken Knabb, 3. Berkeley, California: Bureau of Public Secrets.
- Doğrusöz, Ufuk. 2022. *Postmodern Durum*. [Seminer Dersleri]. MSGSÜ Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Donougho, Martin. 1987. "The Language of Architecture." *Journal of Aesthetic Education* 21, no. 3: 53–67. <https://doi.org/10.2307/3332870>.
- Eisenman, Peter, and Elisa Iturbe. 2020. *Lateness*. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/doi:10.1515/9780691203911>.
- Gleiter, Jörg H. 2021. "New Monumentality and Digital Documentality". In *Taishi Watanabe (hg.)*, Unity Architecture, ADP Company Tokyo.
- Habermas, Jürgen. 1998. "Modern and Postmodern Architecture". In *Architecture Theory since 1968*, edited by K. Michael Hays, Cambridge, Massachusetts, and London: MIT Press.
- Hutchinson, Phil, and Rupert Read. 2017. "Grammar." In *Understanding Wittgenstein, Understanding Modernism*, edited by Anat Matar, 224–232. *Understanding Philosophy, Understanding Modernism*. New York: Bloomsbury. <http://dx.doi.org/10.5040/9781501302466.0022>.
- Lecourt, Dominique. 2001. *The Mediocracy: French Philosophy since 1968*. Translated by Gregory Elliot. New York: Verso.
- Loeckx, André, and Hilde Heynen. 2020. "Meaning and Effect: Revisiting Semiotics in Architecture". In *The Figure of Knowledge. Conditioning Architectural Theory, 1960s-1990s*, edited by Loosen, Sebastiaan, Rajesh Heynickx, and Hilde Heynen, 31 – 62. Leuven University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv16x2c28.4>.
- Lyotard, Jean-François. 1984 [1979]. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Translated by Bennington, Geoff, and Brian Massumi. Foreword by Fredric Jameson. Manchester University Press.
- Lyotard, J.F. 1991. *The Inhuman: Reflections on Time*. Critical Theory; Philosophy. Stanford University Press.
- Lyotard, Jean-François. 1994. "A Postmodern Fable on Postmodernity". In *Critical Architecture and Contemporary Culture*, edited by Lillyman, William J., Marilyn

- F. Moriarty, and David J. Neuman, 187–195. New York: Oxford University Press.
- Mota, Thiago. 2020. “Lyotard’s Agonistic Pragmatics: On The Problem of Legitimacy in Postmodernity”. *Cognitio–Estudos: Revista Eletronica de Filosofia* 17, no. 2: 260–276. <https://doi.org/10.23925/1809-8428.2020v17i2p260-276>
- Nesbitt, Kate. 1996. *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965—1995*. Princeton Architectural Press.
- Oktay, Cemil. 2022. “Meşruiyet ve Türleri”. M. A. Yekta Saraç (Ed). *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt: 3, 75–78. Tübitak Yayınları.
- Redding, Paul. 1986. “Habermas, Lyotard, Wittgenstein: Philosophy at the Limits of Modernity”. *Thesis Eleven* 14 (1): 9–25.
- Rorty, Richard. 1984. “Habermas and Lyotard on Post-Modernity”. *Praxis International*, 4(1), pp. 32–44.
- Rowe, Colin and Fred Koetter. 1978. *Collage city*. MIT Press, Cambridge.
- Schalkwyk, David. 1997. “Why the Social Bond Cannot be a Passing Fashion: Reading Wittgenstein Against Lyotard”. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, 89, 116–131. <http://www.jstor.org/stable/41802071>.
- Terzoglou, Nikolaos-Ion. 2018. “Architecture as Meaningful Language: Space, Place and Narrativity”. *Linguistics and Literature Studies*, 6(3), 120–132. DOI: 10.13189/lis.2018.060303.
- Wittgenstein, Ludwig. 1979. *On Certainty*. Edited by G. E. M. Anscombe and G. H. Von Wright. Translated by Denis Paul and G. E. M. Anscombe. Oxford: Blackwell.
- Wittgenstein, Ludwig. 2020 [1953]. *Felsefi Soruşturmalar* (Çev. Haluk Barışcan). İstanbul: Metis Yayınları.
- Woodward, Ashley. 2021. “Non-Projects for the Uninhabitable: Lyotard’s Architecture Philosophy”. *Architecture Philosophy*, 5(2), 33–52.